

Niels Matthias Saxtorph og Danmarks kalkmalerier

Af Rikke Agnete Olsen og Jørgen Steen Jensen

En *stylobat* er et led i den klassiske arkitektur, det var i antikkens templer navnet på den øverste del af fundamentet, som søjlerne hviler på. For klassisk dannede personer er dette en helt selvfølgelig oplysning, men for andre, deriblandt undertegnede, vil ordet »stylobat« altid stå med en særlig og helt anderledes betydning.

Det går tilbage til en julefest hos »De historiestuderende« på Københavns Universitet omkring 1960. En ældre kammerat, *Niels Matthias Saxtorph* (1923-2001), underholdt her om det lille, meget kloge dyr, *stylobaten*, og dets mærkelige liv og vandringer. Det var snart her, snart der, nu oppe under loftet, nu bag sengen, snart sulten, snart mæt – et fantasidyr, som havde fået liv i kampen mod fængselskuller i en tomandscelle i Nyborg Statsfængsel, hvor vor ven havde tilbragt et par ungdomsår under krigen (1944-45). Han var ved dansk domstol blevet idømt syv års fængsel under krigen for diverse underjordiske aktiviteter, specielt sabotage, udført som medlem af BOPA, men han og en snes andre indsatte blev befriet ved en væbnet aktion mod fængslet i januar 1945. *Stylobaten* havde levet og udbredt sig over verden i alle årene, siden Niels kom på fri fod, og hans forskellige venner blev så betagne af det lille dyr, at de så det rundt omkring, så nye arter viste sig her og der. Der var også nogle i kalkmalerierne.

Niels havde kendt og elsket Danmarks kalkmalerier fra barnsben, og i 1967 udkom han så med et bind

i Politikens berømte, sribede håndbogsserie, »Jeg ser på kalkmalerier« – en udgivelse, der ikke havde »forridere« i form af tidsskriftsartikler eller indlæg, men derimod var forberedt med mange causerier for studiekammerater efter hyggelige middage i kvarteret på Artillerivejens kaserne forrest på Amager. Den første udgave blev snart afløst af både en anden og en tredje udgave, for så en halv snes år senere at blive erstattet af den mere definitive »Danmarks Kalkmalerier«.

Også andre sider af baggrunden for Niels Saxtorphs kalkmaleribøger er ganske farverige. Han var student fra Sorø, og begyndte efter eksamen på historiestudiet ved Københavns Universitet, men blev unægtelig afbrudt i sine studier af sabotagevirksomhed og opholdet i Nyborg Statsfængsel, hvorfra han dog tog forprøve i historie pr. korrespondance. Efter krigen søgte han ind i forsvaret. Han kom på Officersskolen, hvor han klarede sig med glans, men karrieren i artilleriet standsede allerede ved premierløjtnant. Det kunne hænge sammen med, at både Niels selv og hans to brødre, Erik og William, var kendte for at have kommunistiske sympatier. Det var således i BOPA, de havde udfoldet deres aktiviteter under krigen. Erik stod fast på sine synspunkter og udtrykte dem gerne, men under Den kolde Krig kunne det danske forsvar ikke rumme officerer, som kunne mistænkes for at holde med fjenden. Niels fik valget

mellem at blive overført til for eksempel forsynings-tropperne og som han selv udtrykte det »ende sine dage ganske vist som major men med en halvtrist tilværelse i et udkantsområde« eller lade sig pensionere som 42-årig. Han valgte det sidste og gik derefter på pension i 1965.

I årene forinden var forsvaret en honnet arbejdsgiver. Det var jo en af landets frihedshelte, det drejede sig om. Derfor fik Niels i sine sidste fem-seks militære år lov til at genoptage sine historiestudier »så vidt tjenesten tillod det«. Som premierløjtnant i artilleriet skulle han jævnligt lede øvelsesskydninger, for eksempel på terrænet i Oxbøl ved Vesterhavet, og det kunne ske, at køresedlen både tids- og rutemæssigt undertiden omfattede nogle svinkeærinder. Disse gik altid til kirker med kalkmalerier, som blev studeret og fotograferet til diapositiver. På den måde kom både Niels og den værnepligtige chauffør rundt i store dele af landet og fik i løbet af nogle år besøgt langt de fleste kirker med kalkmalerier. Der blev optaget glimrende farvedias, der siden tjente som grundlag for faglig underholdning for studiekammerater, senere også for andre interesserede. Og gradvist, ganske gradvist kom Niels til at interessere sig for spørgsmålet om hvem, der kunne have været ophavsmand til kalkmalerierne, og hvilke værksteder der havde udført dem. Han kom selvfølgelig også frem til spørgsmålet om, hvem der havde afdækket dem, og hvorledes konserveringsforholdene i det hele taget havde været. Nationalmuseets mangeårige førstekraft inden for konserveringen af kalkmalerier, Egmont Lind (1896-1978), var en af dem, der hyppigst blev citeret. Det var naturligt nok, for han tegnede faget i mere end en menneskealder, fra 1929 til sin afgang i 1966. Egmont Lind var også en gammel ven af Nationalmuseets direktør Poul Nørlund (1889-1951) og hans

hustru Nanna (født Møller, 1891-1975) der var Niels' gudmor, så han hørte naturligt med i det nære bilde for Niels.

Niels Saxtorphs liv gik videre. Efter magisterkonferens i historie 1968 blev han inspektør på Tøjhusmuseet med speciale i blanke våben. Man kunne have troet, at den gamle artillerist ville have kunnet trives i dette specielle miljø, men nej, han foretrak at have med levende unge mennesker at gøre. Derfor tog han efter nogle års forløb mod en opfordring til at søge et ledigt lektorat i antikkens historie ved det daværende Institut for Historie på Københavns Universitet. Her tilbragte han en snes år, og var vistnok særlig kendt for sin undervisning i oldtidens krigshistorie – ikke for ingenting var han selv gammel soldat. Det huskes af mange, at Niels i denne periode udfoldede sin psykologiske sans og betydelige menneskekundskab ved at »hanke op« i mennesker som var stødt på grund i det undertiden ganske hårde universitetsmiljø. Denne virksomhed føres der ikke statistik over, men måske ligger Niels' største indsats på dette felt.

Både inden for de blanke våben, som var hans speciale i årene på Tøjhusmuseet og siden inden for oldtidens historie var Niels en aktiv forsker. Hans sidste bidrag der handlede om antik taktik udkom posthumt i festskrift til fagets professor Jens Erik Skydsgaard ved 70-årsdagen i 2002.

Niels' genfortællinger af de nordiske gude- og heltesagn sælger stadig så godt, at de optræder på bestsellerlister, men det er alligevel nok som kalkmaleriekspert, Niels vil blive husket længst i den interesserede offentlighed. Oprindeligt skrev han sin bog »Jeg ser på kalkmalerier«, fordi han gerne ville dele sin viden med andre og sikkert også for – ganske ærligt – at tjene penge. Den noget magre pension, han havde optjent som premierløjtnant, var jo af naturlige

grunde ikke beregnet som et egentligt livsgrundlag. Bortset fra forskellige forbigående jobs levede han af sin pension som løjtnant, indtil andre muligheder åbnede sig, da fik sin magisterkonferens.

Med den succes kalkmaleribogen fik, måtte den gennem stadig nye udgaver, og som forsker måtte Niels efterhånden stille sig selv diverse spørgsmål, der gradvist udløste et par afhandlinger.

Den første kom i »Fortid og Nutid« i 1970, *Kalkmaleriernes kildeværdi*. Et oplagt spørgsmål for den kritisk skolede historiker, hvis nærmeste forgænger var den kendte forfatter Rudolf Broby Johansens bog om de middelalderlige kalkmalerier i de danske kirker fra 1947. Men Niels har utvivlsomt også modtaget påvirkning via »tante Nanna«, der siden studieårene var veninde af Niels' mor, Ingrid. Hendes mand var som nævnt Poul Nørlund, der midt under 2. verdenskrig sammen med Egmont Lind havde udgivet det store værk om Danmarks romanske kalkmalerier.

Niels' synspunkter om Kalkmaleriernes kildeværdi gengives her, således som de et par år senere blev resumeret af et par unge historikere, Morten Bjørn og Ole Reiter (1977-78). Kalkmalerierne har kildeværdi som a) rene illustrationer (billedet i dets helhed, komposition og sceniske detaljer); b) konkrete vidnesbyrd (identifikation af en genstand og dens forekomst). c) indirekte vidnesbyrd (forestilling eller kunstneriske og kulturelle forbindelser) samt d) til oplysninger om stifterbillede og heraldik. Men – kalkmalerierne afbilder ikke egentlige historiske begivenheder, derfor har de ikke – i gængs forstand – nogen kildeværdi, bortset selvfølgelig for så vidt angår håndværksmæssige materialer og teknikker.

Niels vendte nogle år senere tilbage til nogle metodiske problemer, idet han afgrænsede fire senmiddelalderlige værksteder i Århus Stift ud fra detaljer i

de malede ornamenter på hvælv og gjordbuer. Her får han på overbevisende måde udskilt og dateret de fire værksteder, der foreslås dateret til henholdsvis ca. 1460-90, ca. 1490-1515, ca. 1500-1520 og ca. 1515-25.

Da Niels Saxtorph debuterede, kom det nok som en overraskelse for den del af den kunsthistoriske verden, der interesserede sig for kalkmalerier. Bogens titel, hvori jeg-formen indgår på en noget markskrigerisk måde, var måske ikke særlig heldig, men sådan var nu engang titlerne på Politikens sribede serie, og meningen var, at læseren skulle føle sig som det aktive og interesserede »jeg«. – Tilsvarende titler brugte Politikens forlag i disse år jævnlig i deres sribede serie. Man mærkede den salgsmæssige kalkule fra forlagslederen Bo Bramsen (1912-2002).

Men årene gik, premierløjtnant Saxtorph blev med tiden en del af det lærde establishment som »lektor Saxtorph«, og Niels blev derfor ganske naturligt inviteret til at give et par bidrag til de sidste bind af Nationalmuseets ambitiøse syvbinds værk om »Danske Kalkmalerier«.

Niels' indsats minder os imidlertid også om, at der er fag eller fagområder, hvor forskerverdenen ikke kan sidde og diskutere faget i ophøjet og eksklusiv ensomhed, men må være parat til at åbne for »udefrakommende«, der – som netop Niels – under overholdelse af almindelige faglige normer og i øvrigt normal civiliseret fremtræden bringer nyt. Det gælder således studierne i sølv- og guldsmedenes mesterstempler, der kun har kunnet udvikle sig takket være en skare af energiske »amatører«, Chr. A. Bøje, Bo Bramsen, Svend Fritz med flere (kun de afdøde er her nævnt). Det gælder også, både i Danmark og udlandet, mange områder af numismatikken og heraldikken, på sidstnævnte område er Svend Tito Achen (1922-86) et oplagt eksempel. Det gælder altså også

kalkmaleriforskningen, hvor Niels Saxtorph på sin side ydede fuld honnør til Broby Johansen og hans »Billedbibel i kalkmalerier«. Broby Johansen var i øvrigt selv heller ikke en fagmand.

Niels Saxtorph udviklede sig i løbet af en 15-20-årig periode fra at være en interesseret amatør (eller premierløjtnant »på afveje«) til at være en anerkendt dyrker af forskningsområdet. Da han blev ældre, overlod han sit store billedmateriale til sin arbejdsplads, Institut for Historie på Københavns Universitet Amager, hvor det kom til at danne grundlag for Kalkmaleriregistranten på internettet www.kalkmalerier.dk, som professor Axel Bolvig iværksatte med Niels' hjælp. Nu ved Bolvigs afgang fra sit professorat, foråret 2006, ser det ud til, at Niels Saxtorphs billedsamling finder sit blivende sted på Det kongelige Bibliotek.

Litteratur

- Bjørn, Morten & Ole Reiter: Middelalderens billedbog. Metodiske problemer omkring arbejdet med middelalderlige kalkmalerier. *Fortid og Nutid* 27, 1977-78, s. 497-512.
- Broby Johansen, Rudolf: *Den danske Billedbibel. De middelalderlige kalkmalerier i de danske kirker*. København 1947.
- Nørlund, Poul & Egtmont Lind: *Danmarks romanske Kalkmalerier*, København 1944.
- Niels Matthias Saxtorphs bøger og trykte artikler om kalkmalerier (1967-1992)
- Jeg ser på kalkmalerier. En gennemgang af alle kalkmalerier i danske kirker*. København, 1967, 372 sider; 2. øgede og rettede udgave, 1970; 3. forøgede og rettede udgave, 1979, 350 sider.
- Kalkmaleriernes kildeværdi, *Fortid og Nutid* 24, 1970, s. 211-229.
- Kalkmalede ornament i Århus Stift o. 1500. Et forsøg på gruppering og datering, *Årbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 1976 (1978), s. 140-149. Deutsche Zusammenfassung. Kalkgemalte Ornamente im Stift Århus etwa 1500. Ein Versuch der

Gruppierung und Datierung.

Danmarks Kalkmalerier, København 1986, 278 tospaltede sider [4.udgave af *Jeg ser på kalkmalerier*].

»Markblomstmaleren«, nogle værksteder (1470-1520). *Danske Kalkmalerier*, [5], *Sengotik 1475-1500* (Ulla Haastrup red.), København 1991, s.88-89.

Stifterbilleder. Vinderslev, Ølsted, Sønderholm, Lønborg og Vester Thorup kirker, o. 1550-1580. *Danske Kalkmalerier* [7], *Efter reformationen 1536-1700* (Eva Louise Lillie red.), København 1992, s. 140-141.

Et brud på traditionen. Viby kirke, Fyn, o. 1630. *Danske Kalkmalerier* [7], *Efter reformationen 1536-1700* (Eva Louise Lillie red.), København 1992, s. 164-165.

Niels Matthias Saxtorphs bøger og trykte artikler om kalkmalerier (1967-1992)

Jeg ser på kalkmalerier. En gennemgang af alle kalkmalerier i danske kirker. København, 1967, 372 sider; 2. øgede og rettede udgave, 1970; 3. forøgede og rettede udgave, 1979, 350 sider.

Kalkmaleriernes kildeværdi, *Fortid og Nutid* 24, 1970, s. 211-229.

Kalkmalede ornament i Århus Stift o. 1500. Et forsøg på gruppering og datering, *Årbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 1976 (1978), s. 140-149. Deutsche Zusammenfassung. Kalkgemalte Ornamente im Stift Århus etwa 1500. Ein Versuch der Gruppierung und Datierung.

Danmarks Kalkmalerier, København 1986, 278 tospaltede sider [4.udgave af *Jeg ser på kalkmalerier*].

»Markblomstmaleren«, nogle værksteder (1470-1520). *Danske Kalkmalerier*, [5], *Sengotik 1475-1500* (Ulla Haastrup red.), København 1991, s.88-89.

Stifterbilleder. Vinderslev, Ølsted, Sønderholm, Lønborg og Vester Thorup kirker, o. 1550-1580. *Danske Kalkmalerier* [7], *Efter reformationen 1536-1700* (Eva Louise Lillie red.), København 1992, s. 140-141.

Et brud på traditionen. Viby kirke, Fyn, o. 1630. *Danske Kalkmalerier* [7], *Efter reformationen 1536-1700* (Eva Louise Lillie red.), København 1992, s. 164-165.